

АНГЕЛАКИ САВИЧ — БИОГРАФИЧНИ БЕЛЕЖКИ

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Ангелаки Савич не е име на голяма фигура в Българското културно възраждане. Амбициите и сътрудничеството му с Раковски, Каравелов, Ботев и Войников го издигат понякога към гребена на събитията, но непоследователността и склонността към конформизъм го лишават от авторитетно, трайно присъствие. Неговите литературни и публицистични прояви са се радвали на временна популярност, най-вече сред широките, умерени среди на българската емиграция на север от Дунав. Изглежда странно на пръв поглед, че един от най-образованите в хуманитарно отношение сънародници не е могъл да осъществи литературно постижение, с което да привлече вниманието на бъдещи изследователи. Проучванията за живота му се изразяват в две кратки статии, написани от Н. Трайков и Ст. Таринска¹. С обяснителни бележки на личността му се спират и някои други наши учени (М. Димитров, Ив. Унджиев, Н. Жечев, Н. Драгова), доколкото той косвено се намесва в обекта на тяхната работа. Това отношение неизбежно го поставя в зависима позиция и не спомага за обособяване на мястото му сред галерията възрожденци.

Днес името Ангелаки Савич е познато на малък брой специалисти. За широката публика то не означава нищо, да не говорим за заглавия от произведенията му или пък за съдържанието им. Автори на далеч по-издържани стилистично и избистрени в жанрово отношение творби са имали същата нерадостна съдба. Подобна оценка на времето може би е най-справедливата, колкото и сурово да звучи това твърдение за някои поизнежени от комплименти сетива. Все пак след Освобождението на родна почва, определена популярност печели в българското си издание книгата му „Спомените на капитан Вълков“², но от публикуването ѝ вече са минали петдесет и осем години. За последен път страници от негови съчинения са включени в превода на Василе Христу „Въстаници и чорбаджии, според записките на А. Савич“³. Подборът на преводача е силно повлиян от моментната политическа ситуация в страната и единствено илюстрира противоречията между революционната и консервативната партия в емиграция. Тази линия Савич следва докато стои на близки до революционните позиции. Подобно „редактирано“ представяне е неубедително и нетрайно. В него авторът остава сух и еднопосочен, което звучи неправдоподобно особено за бурната предосвободителна епоха. Недоумение предизвиква и сравнението на този косвен портрет с бележките на някои от споменатите вече учени. За тях Савич е второразреден вестникар, чито издания са пълни с нападки срещу „младите“, или просто „възрожденски книжовник“. Предпочитанията им недвусмислено се спират на това определение. По-представителните: публицист и писател, те считат неподходящи за личността му.

¹ Н. Трайков, Ботев и Българското книжовно дружество. С., 1949; и Таринска, Ст. Речник на българската литература. Статия в т. III, С., 1982.

² Спомените на капитан Вълков. С., 1932.

³ Въстаници и чорбаджии. Според записките на А. Савич. С., 1947.

От казаното дотук излиза, че нашият герой е изследван отчасти, отзивите за него са диаметрално противоположни, а за мнозинството от специалистите той е познат само като име. Разбира се, за това състояние на нещата има причини и най-важната от всички е лошият му български език. Три от книгите си Савич пише на румънски. Едва на преклонна възраст, след дълго и упорито самоусъвършенстване, се решава да издаде последната на родния си език. На български вероятно е написал и една пиеса, която остава непубликувана и е безвъзвратно изгубена. Без съмнение Савич е отчитал неизгодните си позиции, породени от факта, че пише на чужд език за българска публика. Това обстоятелство обрча на ограничено разпространение произведената му — с малки изключения, единствено сред румъноговорящите български колонисти. Следвайки максимата „по-добре късно, отколкото никога“, той поема риска да пише само на български след преселването си в Родината през 1878 г. Принуден е и от новата обстановка — да продължава да пише на румънски в този момент не би имало смисъл. Предприетата стъпка се оказала формална от литературна точка. Тя единствено противопоставя позициите му на влиятелните представители от новото поколение. Огорчен и разочарован, ветеранът осъзнава, че с тях и на български не може да намери общ език.

Необходимо ли е отделно изследване за подобен автор? Какъв е смисълът да се проверяват потънали в забравата архиви, които от десетилетия никой не е чел, за да се напише статия, която едва ли някой ще прочете? Нашето желание е, да се опитаме да представим духа на епохата. Когато главен обект на разказа е „второстепенен герой“, видните исторически фигури се извяват в по-различна светлина. Освен казаното дотук считаме, че не само позитивните примери са в състояние да принесат полза.

Ангелаки Савич е роден в Свищов през 1817 г. Сведенията за семейството му са много оскъдни; за родителите не се знае нищо. Сестра му е омъжена за Алеко Хаджиконстантинов. Синът ѝ Георги, племенник на Савич, се включва в четата на Филип Тотю. Младият поборник пада убит в битката при Върбовка, а главата му е изложена на площада в Свищов. Вуйчото на Савич, Табакович, е емигрант във Влашко.

Всички изследователи твърдят, че малкият Ангелаки рано напуска бащиния дом и се отправя за Букурещ, като се позовават на факта, че постъпва в лицей „Свети Сава“. Изглежда, преди това учи в свищовското училище (ръководено от Емануил Васкидович), защото няма къде на друго място да усвои писмено български. Трудностите, които среща с родния език издават кратка, недостатъчна подготовка, която той компенсира с дългогодишен, упорит труд. За езика му от шестдесетте години на деветнадесети век са характерни редица от лексикалните и граматични особености на църковнославянския, преподаван в отделенията. Затова най-вероятно за Букурещ заминава десетина-дванадесет годишен, т. е. около 1828 г.

Детството си прекарва в Свищов, когато градът наброява над десет (според друг източник близо двадесет) хиляди жители⁴ и близо осемдесет процента от населението е българско. По време на руско-турската война от 1828 г обаче положението на сънародниците му става много тежко. Те са подложени на грабежи и издевателства и голяма част емигрират отвъд Дунав. Може би в тези събития се крие и причината, която кара малкия Ангелаки да напусне родната стряха. В ранните си години той преживява ужасите на азиатския деспотизъм и това спомага за оформяне на националното му съзнание. До открит конфликт с османската власт едно невръстното дете не би могло да стигне. В този смисъл причини от политическо естество, принудили го да не посещава по-късно роднините си в Свищов, е наивно да се търсят. Такива се появяват чак през 1868 г, когато турският съд в Русе го осъжда задочно на

⁴ Попхристов, Гр. Свищов в миналото. Свищов, 1936; С. А. Никитин. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-е и 70-е годы девятнадцатого века. М., 1970, 110—145.

петнадесет години, заради книгата му „Masca Josu!“⁶. Затова изглеждат логични твърденията, че остава сирак. Той самият нищо не споменава за своите родители, а и в лицей постъпва на издръжка на вуйчо си.

Савич пристига в Букурещ, когато в Дунавските княжества започва бързо развитие на капиталистически отношения. Съгласно Одринския мирен договор от 1829 г. те получават административна автономия и свобода в търговията. Образуват се муниципалитети, регулира се отчасти съдебната и административна система, премахват се вътрешните митници и се създават национални въоръжени сили. Все пак в европейски план, политически, обществено и икономически княжествата са като „дете, току-що започнало да изучава буквите“⁶ и в промишлеността главна роля играе чуждият (предимно немски и австрийски) капитал. Успоредно с прогресивните, консолидиращи мерки в държавното устройство и протекционните в търговията, стопанското законодателство е овладяно от консервативни сили и в интерес на болярството са увеличени повинностите на селяните, а парцелите им са намалени. Това довежда до засилване на поляризацията и социалното недоволство. Като резултат се получава йерархична тирания, при която по думите на френския консул Тувенел „султанът подтиска принца, принцът — болярите, а болярите — селяните“⁷. Населението на Влашко наброява два и половина милиона, а столицата Букурещ сто хиляди. Тя е вторият по големина град на Балканския полуостров след Цариград. Европейски пътешественици говорят с удивление за широките й булеварди и за няколко къщи, не по-лоши и от най-хубавите в Париж. Все пак павираните улици са изключение и градът потъва в прах и кал, като запазва малко от привлекателните черти на метрополията. Общественият живот в Букурещ се засилва през зимните месеци, когато чокоите напускат чифлиците и именята си и се събират в столицата. Всички наблюдатели отбелязват наличието на екстравагантност, последица от голямата поляризация.

В Букурещ Савич постъпва в лицей „Свети Сава“ на издръжка на вуйчо си⁸. Няма данни, дали завършва пълния курс на обучение. Изглежда, не учи кратко, защото овладява достатъчно добре няколко чужди езици: немски, английски, френски, румънски. С тях по-късно работи като преводач. Престоят му в столицата най-вероятно продължава до 1838—1839 г. Това са годините на учение и формиране на характер, които той прекарва в изцяло чужда среда. Сред съучениците му българите са единици, по простата причина, че таксата за най-представителното учебно заведение надвишава финансовите им възможности. Възпитаници на лицей от същия период са бъдещи видни представители на румънската интелигенция: Григоре Александреску, Николае Бълческу, Йон Гика, Константин Росети, а сред преподавателите личат имената на Константин Аристия и Йон Елиаде-Ръдулеску. Това е средата, която подготвя централните фигури в обществения живот на княжествата, включително и политическите фигури на революцията от 1848 г. Савич постъпва в хуманитарната секция на лицей. Изучава езици, поезика, реторика, антични автори: Ксенофон, Тукидид, Плутарх; от съвременните: Волтер, Боало, Расин, Монтеско, Русо, Ламартин, Юго. Силното френско културно влияние допринася за популяризиране идеите на Френското просвещение сред младежта. В лицей се изучават и общообразователни дисциплини: история, география, теология. В съчиненията му личи системна подготовка и определени схеми на изразяване, сравнения и доказателства.

За периода 1839—1844 г. няма запазени сведения за нашия герой. Вероятно след завършване на образованието си започва работа. През 1844 г. постъпва на служба в

⁶ „Masca Josu!“ („Долу маската“). Braila, 1868.

⁷ Riker, T. W. The making of Romania. A study of an international problem — 1856-1866. Oxford-London, 1931, p. 592.

⁸ Riker, T. W. Цит. съч., с. 596.

⁸ Трайков, Н. Цит. съч., с. 286.

английското консулство в Галац като преводач на вицеконсула Кънингам. По-късно е преместен в съседното консулство, в Браила, при Стивън Уинсент Лойд и Чарлс Браун. Новата му служба го отвежда в един от най-значителните центрове на българската емиграция. Там намира благоприятна обстановка и от близо тридесетгодишния си престой, половината отдава на публичистична, просветителска и издателска дейност.

Придобитите улеснения в икономическия живот на княжествата способстват град Браила да се превърне в оживен търговски център. За това помага разположението му — между границите на четири държави — и удобните връзки по река Дунав със средна Европа и Черно море. Стопанската активност се поддържа от многонационалното население на града, като определена роля играе и многобройната българска колония⁸. Възловото място на Браила за търговията на югоизточна Европа е оценено от чуждите кабинети и няколко държави откриват там свои агенции. Най-напред, в 1835 г., вицеконсулство открива Англия. По-късно представителство поддържа Австрия, Русия и други страни⁹.

През 1852 г. Савич напуска службата при англичаните и постъпва в австрийско консулство като преводач на консула фон Кнапич. За следващите девет години няма запазени сведения за негово участие в обществения живот на българите в града. От 1861 г. датират двете му писма до Г. С. Раковски.

Раковски е познатата фигура за браилските българи. Те го помнят от времето на бунтовете през 1842 г. като един от организаторите. Помни го и румънската полиция и при всяка нова негова поява в Браила агентите ѝ го следят. Отношението на полицията е показателно, като се има предвид, че след неуспеха от 1842 той посещава града едва през януари 1860.

Девет месеца по-късно Раковски започва да издава вестник „Дунавски лебед“. Броевете му се получават във всички по-големи емигрантски центрове. Съдържанието на вестника подтикна Савич да се обрне с писмо до редактора му. Към писмото прилага и първата си дописка, която не вижда бял свят. Тя е свидетелство за политическите му позиции в този момент, които имат общи точки с тези на Раковски, но очевидно за дуализма, визиран от Савич, няма място в „Дунавски лебед“. Характерът на писмото показва, че до изпращането му (февруари 1861 г.) двамата не се познават.

Раковски идва в Браила в първите дни на юли 1861 г. На 5 юли продължава за Галац, а оттам за Одеса. При обратното си пътуване отново спира в Браила за два дни — 18—20 юли. Тогава двамата се срещат за първи път. Раковски моли Савич да уреди женитбата му с една млада българка, чието семейство живее в града. Не е известно коя е тя. Мнението си за момичето Савич съобщава във второто писмо, от 12 август 1861 г.¹¹ В тази деликатна мисия той подхожда доста неумело, но не е ясно дали това е причината за пропуснатата възможност. Не може да се вини и в липса на старание. Понякога дори то е прекалено настойчиво и добива комични форми. Силното желание „да помогне с каквото може“ взема връх над прагматизма в мисленето му. Контактът с личността на идеолога буди у Савич възторг и опиянение. Обръщанията от второто писмо „Мой безценни главатарю!“ и „Български Кавур-Гарибалди!“ чувствително се различават от „Господин редакторе на „Дунавски лебед““. Доверието, което Раковски засвидетелства на нашия герой, му дава усещането, че влиза в кръга на избранниците, вдъхва му увереност и кураж да издигне глас пред своите сънародници. Това не е мимолетно увлечение. Савич засвидетелства безрезервна подкрепа към своя кумир и след смъртта му. В две от книгите¹² името на Раковски е подчертано навсякъде, а текстът на посветените му сложни лирически отстъпления и неясни стратегически размисли натежава от комплименти.

⁸ За Браила вж. Жечев, Н. Браила и Българското културно-национално възраждане. С., 1970.

⁹ Istoria Romaniei, vol. III, Buc., 1964, p. 976.

¹¹ Двете писма са в: Архив на Раковски. Т. III. С., 1966, с. 159 и 651.

¹² „Masca josi!“, „Insurgentii Bulgari...“

¹³ Дунав на български емигранти, т. I, брой № 3, 7 март 1871.

Ако се абстрахираме от наивността на изразните средства, трябва да посочим, че политическата оценка за делото на възрожденския ни идеолог, не се различава съществено от доминиращата в наши дни. Когато се запознава с Раковски, Савич е на четиридесет и четири години. На тази възраст пише и първата (неотпечатана) дописка. За времето това е определено късен дебют. В писмото си дава някакво косвено оправдание: „нимахме важни газети“. Мълчанието му не означава, че е безразличен към политическото положение на народа си и усилията му за национално освобождение. По въпроса той има свое, неизбистрено становище.

За следващите няколко години липсват преки документи, но има сведения, че кореспонденцията му с Раковски продължава. По това време нашият герой отдава сили за уредбата на българското училище в Браила. През юни 1863 държи слово по случай края на учебните занятия. Това се повтаря и на следващата година. Този път се обръща и към представителя на общината г-н Берлеску на румънски¹³. Видно е, че се намесва в обществения живот на българската колония, но не печели авторитетна си позиция с парични дарения (липсва в списъка на дарителите). Междувременно вече е женен и има „многобройно семейство“. Може би някои от децата му учат в българското училище.

Събитията в Белград от 1862 г. и участието на Първа българска легия в тях са повод „старите“ окончателно да скъсат с Раковски. Христо Георгиев, д-р Георги Атанасович, д-р Протич и сподвижниците им започват да пречат на широкото абониране за новия му вестник. Позицията им е изобщо срещу издание, свързано с неговото име, защото то ще дразни турците и би навредило на търговията им в България. На натиска им се поддават и състоятелните браилци. През 1866 г. те демонстрират немотивирано озлобление към енергичния си съотечественик. Раковски търси изход от положението и чрез сръбския дипломатически агент в Букурещ Коста Магазанович успява да се срещне с руския консул граф Офенберг. Това обръкна за момент консерваторите от Добродетелната дружина, тъй като те изцяло следват руската политика. След направената от консула справка обаче нотата от Петербург е категорична: на Раковски помощ да не се оказва! При тези обстоятелства „старите“ отново минават в настъпление.

Налице е класически пример за липса на национално единство. Всяко едно от крилата на емиграцията (революционно, либерално, консервативно) претендира за правото да ръководи и представя българския народ. Води се ожесточена борба за политическо надмощие, а средствата не се подбират. Младата българска буржоазия показва слабост и немощ в усилията си да организира и обедини своите сили в името на националните инициативи. Вместо това дейците от различните течения не се отказват от идеята да провалят намеренията на противниковата политическа групировка.

В 1866 г. след детрониранието на княз Александру Йон Куза, като приближен на сваления владетел, Раковски е принуден да напусне Букурещ. Заминава за Браила, а оттам за Одеса. В Русия обаче го чака ново разочарование. Азиатският департамент при Министерството на външните работи е на мнение, че той погрешно е снабден с руски паспорт. Същият следва да му се отнеме. След поредицата несполуки, болен и останал без средства, Раковски се обръща за помощ към Савич. С писмото в ръка Савич обикаля заможните си сънародници в Браила, но никой не откликва на молбата му. Напротив — отговорите са нагли и заплашителни. Злост и жестокост владеят техните души. Възмущението си той решава да изрази като опише користното им поведение в специална брошура¹⁴.

Кореспонденцията със Савич Раковски продължава до смъртта си през 1867 г. Липсват сведения за нови срещи между двамата. Положително е преценил в кон

¹³ Жечев, Н. Цит. съд., с. 69.

¹⁴ „Masca Josul!“

насоки този ентусиазъм е могъл да му бъде полезен. Няма данни, а е и почти невероятно да го ангажира с подготовката на революционни действия. Савич не участва в такива и по-късно, когато част от българските чети се формират в Браила. Професионалният революционер обаче променя вижданията му по този кардинален въпрос. Той е вдъхновител на съчиненията му, в които се пропагандира необходимостта от въоръжен бунт за освобождение на Отечеството.

А. Савич поема защитата на новите си позиции с характерен за младеж ентусиазъм. Днес решението на четиридесет и пет годишния патриот буди симпатии. При реалните условия, обуславящи взаимоотношенията между различните социални групи на емиграцията, по-логично е да го очакват проблеми. Не бива да се забравя и зависимостта от службата му в чужда мисия.

През 1866 г. той продължава да полага усилия за поддържане на българското училище и заедно с Б. Генчев и Д. Петрович основава Човеколюбиво дружество, с цел събиране на средства за образователното дело. В тази насока отново се сблъсква с бездушното и отрицателно отношение на част от най-заможните си сънародници.

През април и юни 1867 г. минават Дунав четите на Филип Тотю и Панайот Хитов. Въоръжената акция се оказва пробен камък за различните слоеве на емиграцията. Повлиян от идеите на Раковски, Савич вижда в нея „началото на българската революция“. Увлечен от родолюбив патос и поизморен от емигрантския живот, той пренебрежава, че е дошло времето за решителни действия.

Турската власт не закъснява да отвърне на предизвикателството. На 13 юни, с помощта на австрийския консул в Русе, са убити революционерите Никола Войводов и Цветко Павлович, пътуващи на кораба „Германия“. Савич познава Войводов от времето, когато последният живее в Браила. Революционерът дори подарява книги на училището в края на учебната 1862 г. Щом получава трагичната вест за смъртта му, веднага изпраща телеграфически протест до вестниците „Romanul“, „Trompeta Carpatilor“, „Independance Belge“, „La France“ и до Наполеон III. На първия редактори по това време са съучениците му от „Свети Сава“ К. Росети и К. Арическу, а на втория — бившият префект на Браила Джордже Баронзи. Телеграмите до белгийския и френския вестник и тази до френския император са продиктувани от желанието за превръщане на случая в политически въпрос от конкурентни на Австрия страни. Може би си служи с някаква секретна информация, която изобличава поведението на конуса като нарушение от нормите на международното право. Незабавно следва уволнението му от австрийската мисия. Заради емоционалната проява на будно национално съзнание, той изпада в материална безизходица. Краен недоимък застига семейството на останалия без работа Савич в продължение на десет месеца. Липсата на служебни задължения му дава възможност да насочи изцяло вниманието си към делата на емиграцията. Започва най-активният период от неговата обществена и публицистична дейност.

На 22 януари 1868 г., заедно с Боби Генчев, К. Чапъров, Д. Петрович, Г. Сапунов и Стоянов, изпраща писмо до румънското министерство на образованието с иск за материално подпомагане на българското училище. На заседанието на Благотелното общество (както тук е наречено основаното под името Човеколюбиво общество) от 11 февруари е включен в училищното ръководство като писар. Вероятно участва и в заседанието от 20 март, когато отново се разисква въпросът за лошото състояние на училищните финанси и липсата на заинтересованост у заможните българи. Тези проблеми Савич засяга в дописката си до вестник „Дунавска зора“, където апелира за патриотизъм и чувство за отговорност у сънародниците си.

Мерките на новото училищно ръководство активизират просветното дело в Браила. Това отбелязва Христо Ботев в статията си „Петрушан“¹⁵. На празника на св. св. Кирил и Методий ръководството организира „общонародно честване“. С голям успех е изнесено театрално представление „Покръщението на Преславския двор“ от Добри

¹⁵ Дума на българските емигранти, г. I, брой № 3, 8 юли 1871.

Войников. Традиционното за годишния изпит слово отново произнася Ангелаки Савич¹⁶.

На 6 юли 1868 г., близо до Свищов, преминава Дунав четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Малко преди това Савич поема редактирането на „Дунавска зора“ за три месеца, тъй като титулярът Добри Войников заминава за Букурещ да се лекува. Вестникът постоянно следи пътя и битките на четата на българска земя. По-късно Савич използва като суров материал за втората си книга „Insurgentii Bulgari...“ публикуваните статии и дописки.

Поредицата революционни прояви на емиграцията привличат вниманието на обществеността към българския въпрос. Румънски театрални дейци установяват връзка с Добри Войников и през втората половина на шестдесетте години започват да интерпретират българската тема. Популярната на времето актриса Фани Тардини участва в пиеса, чиито сюжет се гради върху събитията, разиграли се на парахода „Германия“. Пиесата е подготвена от трупата на Йоргу и Елена Караджале и е изнесена с успех на сцената на Народния театър в Букурещ. Същата трупа представя на турне из страната пиесата на Йоргу Караджале „Сражението на българите с турците, под ръководството на воеводата Филип Тотю“. Представление е дадено и в Браила на 25 юни 1867 г.¹⁷

При гостуването си в града Караджале написва и веднага поставя на сцена мелодрама в четири действия, наречена „Сражението на българите с турците при Върбовка и обесването на Костадин българина в Русчук“¹⁸. Няколко дни по-късно, между 8 и 15 юли, в Браила излиза и първата книга на А. Савич „Mascajosú“. Сходствата между двата текста недвусмислено навеждат на мисълта, че Караджале широко е използвал книгата на Савич, а вероятно и неофициалните му бележки. Иденте на Раковски за необходимостта от единство между балканските народи срещу общия подтисник (застъпени пространно в книгата) са предадени в пиесата чрез репликите на воеводата Филип Тотю, а племенникът на Савич Георги Хаджиконстантинов в драмата е представен като помощник на воеводата. Очевидно става въпрос за жест от страна на румънския артист, в отговор на оказаната му помощ¹⁹.

Докато Хаджи Димитър и Стефан Караджа организират момчетата си, в Браила се подготвя и друга чета. Нейн водач е Желю воевода, а в състава ѝ влиза и младият Христо Ботев. За да избегне допълнителни дипломатически усложнения с Високата порта, румънското правителство арестува дядо Желю. Това променя плановете на четниците и те остават да чакат освобождението на воеводата си, изпълнени с гняв към местните власти. Ангелаки Савич, Иван Балкански и Райчо Чапъров, участници в четата, пишат и разпространяват анонимен „позив-заплаха“ срещу полицията в града. Префектурата в Браила се отнася строго не само към бунтовниците, а и към част от мирните български колонисти. Поетът Димитър Великсин, близък приятел на Савич, също е арестуван и изпратен в Букурещ. Не след дълго, щом се изглаждат противоречията между румънското правителство и съзерена му, всички арестувани са освободени. Надраснал наивитетата на анонимните заплахи, нашият герой отразява случая в статията си „Политическото положение“²⁰.

В редакцията на „Дунавска зора“ той работи до есента на 1868 г, успоредно с което успява да издаде и първата си книга. Естествено тя е написана преди тази дата. Върху една от страниците ѝ стои надпис „декември 1867“. Следователно тогава кни-

¹⁶ Жечев, Н. Цит. съч.

¹⁷ Dragova, N. Trupa teatrala ambulanta a lui Iorgu Carageale in viata emigratiei Bulgare din Romania. — Relatii Romano-Bulgare de-a lungul veacurilor, Studii, vol. II, Buc., 1984, pp. 101-125.

¹⁸ Пах там.

¹⁹ Н. Драгова в цитираното съчинение застъпва тезата, че при сътрудничеството между Караджале и Савич помощ е оказал румънският артист. Това твърдение не е логично, защото Савич не е в състояние да напише и издаде книгата си за няколко седмици — колкото трае престоят на трупата в Браила.

²⁰ Дунавска зора, г. I, брой № 14, 12 февруари 1868.

гата е вече под печат, но някакви пречки и трудности, които никога не отсъстват от пътя на ентузиазираниите ни възрожденци, забавят издаването ѝ. В сравнение с нарушенията на договореностите от наши дни, такова ежегодношно отлагане изглежда като трудно достижим професионализъм.

През есента на 1868 г. Савич напуска Браила и започва работа в Молдова като управител на чифлика на Стефан Берон. Тази служба му дава две неща: сигурност относно прехраната на семейството и условия за литературна дейност. Чифликът се намира в Молдова, но това не означава, че Савич прекъсва връзката със сънародниците си в Браила. От 1859 г. княжествата са обединени в една държава — Румъния, а и Браила е разположен много близо до старата граница. Очевидно разстоянието от града до чифлика не е голямо, тъй като Берон и Савич участват постоянно в инициативите на колонистите. Като управител, вторият работи там две години и половина, когато написва и издава „Insurgentii Bulgari...“²¹. В чифлика подготвя и третата си книга „Memoriile capitanului Vilcof...“²². През същия период установява кореспонденция с Любен Каравелов, който публикува във вестник „Свобода“ една глава от „Masa Josul“²³. Не е известно кой прави превода и къде — в редакцията на Каравеловия вестник или в чифлика на Берон. Преводачът е оставил само инициалите си: В. Г-в.²⁴

През юли 1870 Стефан Берон прави дарение за пострадалото от пожар училище в Свищов. Символична сума за училището в родния си град дарява и Ангелаки Савич. След годините на материална сигурност, с издръжката на вуйчо си, той до края на своя живот усъвършенства таланта да живее с малко пари и да харчи целенасочено.

В Браила Савич се връща през пролетта на 1871 г., след като руският консул в града му предлага работа. Кога точно приема този пост, за колко време и какъв е той, остава тайна²⁵. Вероятно не е в системата на руската мисия, иначе би го съобщил.

Около три месеца след завръщането си в града започва да сътрудничи във вестник „Дума на българските емигранти“, издаван от Ботев в печатницата на Димитър Паничков. В броеве № 3, 4 и 5 Христо Ботев публикува превод на част от първата глава на „Insurgentii Bulgari...“²⁶. Преводачът остава анонимен. Междувременно, на 17 юли 1871 г. в Браила излиза брой № 1 (останал вероятно единствен) на вестник „Кърлеж“, с остри статии против Българското книжовно дружество. Автор на нападките според Марин Дринов²⁷ и Никола Трайков²⁸ е Ботев, а според Георги Боршуков²⁹ и Михайл Димитров³⁰ — Войников. Авторът не се е подписал, а и Савич не знае кой е, но без да се бави печата едно „Нарочно обяснение“³¹, с подпис „Българско браилско общество“. За съжаление от „Кърлеж“ не е запазен екземпляр, а и от обяснението не става съвсем ясно какви са нападките. В своето издание Савич апелира към национално единство и надрастване на личните интриги.

В началото на август Ботев заболява и Савич редактира самостоятелно брой № 5 на „Дума...“³². Младият поет е и без пукнат грош. Приятелят му Киро Тулешков моли Савич за помощ, „но и този честен патриот“ (както го нарича) е много зле материално. Все пак понеже става въпрос за Ботев, към когото изглежда храни симпатии (дватамата работят заедно по това време), Савич иска от Ст. Берон да гарантира полицата. При това условие аптекарят се съгласява да даде лекарствата³³. Успо-

²¹ S a v i c i , A. „Insurgentii Bulgari...“, р. 179.

²² Дума..., г. I, брой № 3, 4 и 5, 8, 15 и 22 юли 1871.

²³ Ботев в спомените на съвременниците си, т. I, С., 1971.

²⁴ Т р а й к о в , Н. Цит. същото.

²⁵ Б о р ш у к о в , Г. История на българската журналистика 1844—1877, С., 1976.

²⁶ Д и м и т р о в , М. Христо Ботев. Сборник по случай 100 години от рождението му. С., 1949.

²⁷ С а в и ч , А. Народно обяснение. — НБКМ II В, инв. № 912.

²⁸ Ботев в спомените на съвременниците си, Т. I, С., 1971.

редно с това обаче, след като две седмици по-рано „обсеби“ правото да се подписва от името на „градското общество“. Савич не може да се въздържа от една твърда неколегиална постъпка спрямо Ботев. Докато поетът е на легло, той заменя уводната му статия, подготвена за брой № 5 на вестника, относно Българското книжовно дружество, със своя, третираща въпроса по различен начин. Един внимателен преглед на събитията изяснява позициите на двамата и ни кара да твърдим, че автор на нападите в „Кърлеж“ не е Ботев. Ето хронология на полемиката около годишното събрание на книжовното дружество:

17 юли — брой № 1 на „Кърлеж“

17 юли — брой № 4 на „Дума...“, с две статии на Хр. Ботев

22 юли — „Нарочно обяснение“ — брошура на А. Савич

5 август — брой № 5 на „Дума...“, със статията на Савич, публикувана на мястото на подготвената от Ботев

август — септември — броеве № 27, 28 и 29 на в. „Турция“, излизаш в Цариград, със статии на Тодор Икономов относно БКД

29 септември — брошура на Христо Ботев „Причини за неуспеха на Българското книжовно дружество“.

Ако Ботев е автор на статиите в „Кърлеж“, защо не ги помества в своя вестник (в броя, излязъл на същата дата), а подготвя статия по въпроса за брой № 5? Защо Савич не знае кой е автор на нападите в „Кърлеж“, нито къде е отпечатан вестникът? За условията, при които се издават вестниците в печатницата при Паничков, това ще рече, че двамата с Ботев пишат, редактират и заедно набират и отпечатват броевете. Нещо повече, Савич не знае името на опонента си и по-късно, когато печата петия брой на „Дума...“.

По-убедителна ни изглежда следната версия: след излизането на „Кърлеж“ Ботев и Савич подготвят статии по проблема, защото не са съгласни с подобно представяне на нещата. Своята Савич издава като брошура, а после пише и втора, за да замени подготвената от своя колега, тъй като изводите им се различават. Щом оздравява, Ботев печата брошурата „Причини за неуспеха...“ Двамата са на мнение, че работите в дружеството не вървят добре, но търсят причините в различни посоки. Противоречията са във връзка с действителните членове на дружеството, които Савич защитава и които (по-специално В. Д. Стоянов) Ботев счита виновни в неспазване устава на дружеството и в присвояване на парични средства. Това пък е линията, която сближава мнението на последния с информацията, дадена от Савич за нападите в „Кърлеж“. Подобно сходство се оказва достатъчно за М. Дринов и Н. Трайков да припишат по-късно авторството им на младия поет. В своята брошура Ботев показва добро познаване на проблема, не споменава нищо за „Кърлеж“ и за двете статии на Савич, а полемизира с Тодор Икономов. Икономов е председателствал годишната сбирка на дружеството в Браила. Все пак разяснявайки причините за неуспеха, Ботев не посочва пътища за преодоляването им, докато Савич е загрижен за оцеляването на предприятието и стои на позицията: по-добре едно лошо дружество, отколкото никакво. Изхождайки от тези съображения, той си позволява да замени уводната статия. Своеволното погазване на професионалната етика ядосва двадесет и три годишния Ботев и той го гони от печатницата²⁹.

На петдесет и четири години, след известно сътрудничество с титаните от новото поколение на българската журналистика, Савич изпитва силата на Ботевия дух. Инцидентът, изглежда, го огорчава, но не го амбицира за реванш. Няма данни до края на своя живот той да пише поне ред срещу бившия си колега. Още повече че Ботев не се държи по същия начин и (сравнително сдържано за нрава си) украсява името му с интересни епитети. Този случай обаче отрезвава Савич и го кара да разбере, че се различава по начин на мислене от „младите“. Той просто не принадлежи на тяхното поколение — разликата във възрастта им е двадесет-двадесет и пет години³⁰.

²⁹ Пак там.

³⁰ За литературните поколения вж. Л е к о в, Д. Литература, общество, култура. С., 1982, 35—38.

Разминаването в позициите им поставя начало на отчуждението, което настъпва между тях. Тази вероятно е основната причина, която принуждава Савич да се отдръпне постепенно от революционните идеи. Затова, когато Ботев напуска Браила и Димитър Паничков го кани отново да редактира „Дума“, той отказва. Обещава да сътрудничи в другия му вестник („Хитър Петър“) и Паничков решава да увеличи формата му. Явно Савич няма нищо против сътрудничество с издателя, но не иска да се меси повече във вестник, основан и списван от Ботев.

В края на 1871 г. той започва да издава първия си самостоятелен вестник — „Гражданин-Organul“ — на български и румънски. От него не е запазен нито един брой. Идеята за двуезично издание е осъществена най-напред от Раковски. Този път тя е използвана с друга политическа платформа, цели и намерения.

През 1872 г. Савич издава третата си книга „Memoriile capitanului Vilcof...“ с разказите на главния герой — негов съвременник и съгражданин, добре познат на цялото население в областта. Книгата печели голяма популярност навремето, а и до днес с нея се свързва името му, след преиздаването ѝ през 1932 г., в превод на Петър Матеев.

Обещанието на Паничков да увеличи формата на „Хитър Петър“ дълго се про- така. На 23 март 1873 г., в брой, отпечатан все още в малък формат, А. Савич публикува уводен материал, който се тълкува като измяна на революционната партия. Става въпрос за статията „Несвободна „Свобода“ и зависима „Независимост““. Тя е отговор на публикуваното от Каравелов³¹ мнение на сръбския вестник „Застава“, чиито редактори окачествяват църковната борба на българския народ като без- смислена. Савич обвинява своя сънародник в липса на самостоятелна, неповлияна от чужди интереси позиция, или казано направо: в прикрита измяна на българската кауза. Това слага начало на полемика между него от една страна, и Каравелов и Ботев, от друга. В нея вниманието на „младите“ не е ангажирано сериозно, но те се проявяват по-темпераментно. Под цитираната статия Савич не се подписва и затова отговорът от Букурещ се забавя. В началото на 1874 г. Каравелов се оплаква от „Хитър Петър“, но не знае „кое говедо е писало“³². Скоро положението става ясно и „Независимост“³³ уточнява, че измяната на Савич е станала преди една година.

След известно прекъсване, „Хитър Петър“ започва да излиза отново, този път редактиран изцяло от Ангелаки Савич. В края на февруари редакторът му печата специална уводна статия. В нея засяга редица основни проблеми, чието третиране има смисъл на нова програма³⁴. Статията е важен момент, който свидетелства за отдръпване от революционни позиции и преминаване на еволюционно-просветенски. В нея Савич отново се връща на дуалистичната идея, призовава към изрази на благодарност за учредената Екзархия, не взема становище относно ретроградите, от- казва се от революционната борба, обявява се против комитетите и „Независимост“ и за сътрудничество с правителството в борбата му с престъпниците! Едва ли под „престъпници“ Савич разбира революционната емиграция, като умишлено не уточнява кои са общите врагове на българския народ и турското правителство. Фактът, че пише за каквото и да е сътрудничество с потисника и призва му за благодарност към султана, „защото само от добро може да се роди добро“, веднага го правят мишена за атаките на революционния кръг в Букурещ. Трябва да отбеле- жим, че в статията се забелязват и някои политично неизяснени моменти, които мо- гат да станат резервни изходи при евентуална промяна на обстановката.

Какви са причините, накарали петдесет и седем годишния Савич да смени по- литическата си позиция по основния национален въпрос и да премине в умереното крило? Най-вероятно конкретният повод да не е толкова значителен, а това да е плод на постепенното му развитие в тази посока, което се наблюдава след разрива с Бо-

³¹ Свобода, г. I, брой № 24, 8 декември 1873.

³² Каравелов, Л. Сбрани съчинения. Т. IX. С., 1968, с. 527.

³³ Независимост, г. I, арой № 21, 9 март 1874.

³⁴ „Хитър Петър“, г. V, брой № 6, 28 февруари 1874.

тев, недоволството му от Каравелов и умората³⁵ идваща с възрастта. Докато „младите“ преследват това, което искат да придобият, Савич демонстрира привързаност към онова, което се бои да не загуби.

Има още една вероятна причина. През 1872 г., с усилията на цялата българска колония в Браила, започва изграждането на Новата българска църква „Вознесение“; управата назначава Савич за „писар на сметките“ — от 1 юли 1873 до завършване на строежа през 1875. В това мащабно за времето предприятие победните граждани участват с доброволен труд, а по-заможните с парични вноски и материали. В името на общата благородна цел Савич публикува във вестника си похвали за някои богаташи, дарили „крупни суми“. Действително му естествено са порицани от Каравелов, който го обвинява в безпринципност и ниско съзнание, иначе „не би лизал това, що е плювал преди година!“³⁶

В консолидирането около възстановената Екзархия Ангелаки Савич започва да вижда единствения път към народното единство. Тази позиция той поддържа отдавна. В нейна защита пише дописката до Раковски, първата си статия срещу Каравелов и на нея ще остане верен до края на живота си, като правилно отчита, че около този център са групирани най-много социални нива от народа. Разликата е, че използването на църковната борба като легално средство за сплотяване и обособяване на нацията в условията на азиатския деспотизъм, Раковски (както и Савич до този момент) разглежда като предпоставка за националната революция.

Какво още променя и какво запазва от предишните си позиции? Това може да се установи, в основни линии, като се проследи полемиката му с Ботев и Каравелов. В основни линии, защото от „Хитър Петър“ са запазени едва три броя, а от другите му два вестника („Жаба“ и „Гражданин-Urbanul“) — няколко отзива за съдържанието им. Това само очертава вижданията му, а за конкретните действия може да се съди косвено по отношението на вестник „Независимост“.

Хронологически репликите са в следния ред:

На 2 март 1874 г. в „Независимост“ е публикувана статията „Стара планина родила мишка“, с неустановено авторство³⁶. В нея Савич се обвинява в това, че съветва сънародниците си „да крият своите кусури от чужденците“. Тонът на критиката е умерен. Явно в редакцията още се кобелят относно авторството на статията против Каравелов от 23 март предишната година, а броят на „Хитър Петър“ от 28 февруари не е успял да пристигне от Браила до Букурещ за два дни.

До следващия брой от 9 март обаче положението вече е ясно и заедно със съобщението, че в Браила Савич е поел редактирането на „Хитър Петър“, Каравелов пита „на чий Бог се моли редакторът на този вестник днес?“ За него е написана и статията „Ние обичаме да горовим за дълбоки кладенци“, където е атакуван по пет точки: че е лицемер — излиза с чужда униформа; че е изменил на революционната партия; за това, че няма определени цели, програма и ясна представа за положението на българския народ, както и за отношението на турското правителство към него и накрая — за лошия му български език.

Каравелов го критикува в още една статия на същия брой (три общо), „Пронзществия“, за илюзорните му надежди за сътрудничество с турското правителство. Може да се каже, че този брой на „Независимост“ е „посветен“ изцяло на Савич.

В следващите бележки от 30 март, 6 и 13 април и 23 юни репликите не са остри. Вероятно Савич не е реагирал на нападките, а може и временно да се е отказал от политически статии. В последния брой Каравелов сравнява вестника му с „Левант Таймс“ по това, че „сам се хвали и говори без да знае“.

През май Савич печата статията „Вестникарството“³⁷. В нея пояснява новата си позиция и пише, че този занаят е като „светлина в тъмнината“, но задачата на вестни-

³⁵ Независимост, г. 1, брой № 21, 9 март 1874.

³⁶ Независимост, г. 1, брой № 20, 2 март 1874.

³⁷ Хитър Петър, г. V, брой № 9, 10 май 1874.

каря е да съедини едното с другото за общо добро — очевиден опит за оправдане на конформистки идеи.

Отговорът на Каравелов отново е с повишен градус — статията „Ако имаш дълъг език“³⁸. Според нея, за да имаш успех в днешно време, са ти необходими „дълъг език, шарена съвест, съмнителна нравственост, дебело чело и безсрамни очи“. Господин Савич се старее да спазва тези изисквания. Освен посоченото Каравелов го обвинява и в нелоялност спрямо някой сънародници, които нападат неоснователно във връзка с недоразумения около строежа на църквата. Необходима гарнитура, в съответствие с композицията на статията.

През юли 1874 г. Савич издава единствения брой на вестник „Жаба“ и коментарът от Букурещ не закъснява. Според „Независимост“ този вестник излиза единствено, за да докаже, че глупостта е безгранична.

В началото на август, в незапазения брой № 24 на „Хитър Петър“ (в следващия има отзив по въпроса), Савич отхвърля нападите на „Независимост“ срещу В. Д. Стоянов.

На 10 сщия месец от Букурещ веднага го обвиняват, че „чете морал на безумните, хвали чорбаджите и слави отстъпниците“. Тук за първи път е наречен „кречетало“, определение, което „младите“ започват постоянно да му прикачват³⁹.

Савич не издържа и седмица по-късно⁴⁰ сравнява доброто отношение на гръцкия вестник „οἰζύλλου“ с нападите на сънародниците си, на които е станал жертва. Причините според него са лични. Каравелов (както тук е изписано името) е egoист и завистлив клеветник, който не може да търпи мнение, различно от неговото.

Каравелов не отговаря. Шафетата поема Ботев. В пет от осемте си писма, включени в поредицата „Послание от небето“⁴¹, той критикува Савич без острота. По това време назрива и конфликтът в редакцията на „Независимост“ и очевидно темата „Савич“ не е от първостепенно значение.

Конфликт има и в редакцията на „Хитър Петър“, не е известно по какви причини. Той довежда до спирането на вестника. Савич се заема единствено с „Гражданин-Urbanul“, където отговаря на „черните клевети на Паничков“.

Последната бележка на Ботев е от 12 октомври⁴², в която осмива призива на Савич за разсъждения. Вероятно визира новия му вестник. С това долемиката привършва. Точно след една година, в списание „Знание“, Каравелов дава заключителния акорд. Той иронизира недообмислената позиция на Савич при строежа на църквата и лошия му правопис в статията си „На този свят има два рода гении“. Тук „гръмовержецът“ е вече с овладени нерви и иронията е убедителна, въпреки че неговият опонент едва ли има някаква лична вина за това, че владее писмено няколко чужди езика по-добре от родния си.

Ангелак Савич продължава да издава вестник „Гражданин-Urbanul“ до 16 януари 1877. Изказват се предположения, че след това става кореспондент на „Romania Libera“ за Руско-турската война⁴³. Този вестник излиза през периода 15 май 1877 — 14 юни 1889 г. Първите броеве съвпадат с маневрите на руските войски на румънска територия. Вестникът естествено подкрепя антитурската кауза — тази война е и за независимостта на Румъния, която до 1878 г. има за сюзерен Високата порта. Той излиза всеки ден и е редактиран от Константин Росети на много добро ниво. Военните кореспонденции започват от брой № 2. Възможно е такава да е имало и в първия брой, но от него е запазена само част от заглавната страница

³⁸ Независимост, г. I, брой № 34, 29 юни 1874.

³⁹ Независимост, г. I, брой № 43, 10 август 1874.

⁴⁰ Хитър Петър, г. V, брой № 10, 17 август 1874.

⁴¹ Независимост, г. I, брой № 44, 47, 49, 50 и 51 съответно — 17 август, 7, 21, 28 септември и 5, октомври 1874.

⁴² Независимост, г. I, брой № 52, 12 октомври 1874.

⁴³ Х р и с т у, В. Исторически връзки между българския и румънския печат. — Български журналист, 1961, кн. 8, с. 19.

След преминаването на Дунав от русите „Romania Libera“ има специален кореспондент в България, но това не е Савич⁴⁴. През периода на войната във вестника са публикувани и пет кратки съобщения от Браила, които (или някои от тях) е възможно да са писани от него. След като преустановява издаването на своя вестник, съвсем резонно е да се обърне към някои румънски издания. В този момент не се нуждае от обяснение и изоставянето на идеята за дуализма.

Напредналата възраст не позволява на Савич да вземе участие във войната. След Освобождението той за кратко работи като административен служител в родния си град и в Русе. По-късно заминава за Букурещ, като преводач в състава на първата българска дипломатическа мисия, в чиито състав влизат Кириак Цанков, Димитър Великшин, и Иван Славейков. На този пост работи три години.

През 1881 г. политическите събития в България поемат нов курс. Извършен е преврат и новите управници насочват жилото на своята критика срещу К. Цанков. Савич застава на страната на българския дипломатически агент и отправя протест до столицата, за което е уволнен. Аналогично с уволнението му през 1868 г. Връща се в България и се установява във Варна, където Кръстю Мирски го запознава с Петър Матеев — бъдещия преводач на „Memoriile capitanului Vilcof...“. По това време Савич подготвя за печат последната си книга „Превратът. Българско огледало“, която излиза във Варна през 1882 г. Написана е в отговор на уволнението му от легацията и в нея отново третира въпроса за националното единство — проблем, добил нови очертания в освободената Родина, където партизанщината доминира. Савич апелира за спазване на основни морално-етични и политически правила от хората, в чиито ръце се памира управлението на страната. Вследствие липсата на политически традиции в живота на младата държава и недостатъчната си подготовка, политиките изпадат в положението на кочияш с превръзка на очите и много поводи в ръцете си. При липсата на контрол върху положението избират единствено тази посока, която би задоволила личните им амбиции и провалила противниковите. Суровите оценки на автора говорят за разочарованието на едно възрожденско съзнание.

През 1883 г. Савич подава молба за пенсия, но както много други предосвободенски публицисти, получава отказ. Засегнат от поредния неуспех, ветеранът се прочува е плесницата, която удря на консервативния лидер, министър Григор Начович. Начович заповядва да го арестуват. Савич се опитва да отвърне и пише драма. Какво излиза от нея, остава тайна — драмата не е публикувана. Едва ли е имала някаква стойност. След тази дата сведенията за него прекъсват. По всичко личи, че се оттегля от обществения живот. Връща се във Варна, където през 1892 г. на седемдесет и пет години умира.

Очевидно качествата на публицистиката и книгите му не могат да се сравняват с най-добрите образци на по-първите ни възрожденски писатели. Преводът им не би променил представите ни за периода, а единствено би допълнил шрихи към общата картина от литературни прояви на предците ни. Написаното от него и на български, и на румънски, страда от доста недостатъци. Стилът му е тровав, с досадни повторения. Натезава допълнително и от многото доказателства, поучения и назидателни примери. В публицистиката и в прозата Савич се увлича от амбициите си в теми и проблеми, за които невинно успява да предложи задоволително обяснение. Тази негова черта често дразни опонентите му; носи му немалко обиди и подигравки. Естествено идва въпросът: за кого пише, кой чете вестниците и книгите му? Или иначе казано, на чий интереси е изразител? Все пак приживе той се радва на определена популярност.

Ангелаки Савич е съвременник на три поколения възрожденци: това на Раковски, следващото — на Каравелов — Ботев — Левски (условно казано), и на възмъжалото преди Освобождението и дошло на власт в младата ни държава. За седемдесет и пет години

⁴⁴ Кореспондентът не е бил българин. Вж. дописката от 18 юли 1877.

вижда и преживява подеми и разочарования, национални победи и тотално разбиване на национални илюзии. В духа и традициите на времето си не остава верен до край на едни и същи позиции. При нелекия живот на емигрант, изкарващ прехраната си с интелектуален труд в Балканската действителност на деветнадесети век, обратното би звучало като подвиг. Все пак въпреки пристрастията и увлеченията си идеите му намират отзвук най-вече сред широките, умерени, но и колебливи и нерешителни маси на народа. Доброто му образование и житейският опит го убеждават, че макар и да узряват бавно и трудно, те в крайна сметка решават съдбините на нацията, в перипетията на оцеляването ѝ.

Въпреки това обаче не трябва да се пренебрегва ролята на философите и писателите на епохата. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Забравяйки за това, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Това, което е важно, е че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.

Важно е да се разбере, че идеите на епохата са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея. Те са били не само наблюдатели на действителността, но и активни участници в нея.